

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Språkteoriens avtryck i SAOB	
Forfatter:	Pär Nilsson	
Kilde:	Nordiska Studier i Lexikografi 11, 2012, s. 479-487 Rapport från Konferens om lexicografi i Norden, Lund 24.-27. maj 2011	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for lexicografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i lexicografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Språkteoriens avtryck i SAOB

Pär Nilsson

The first volume of the Swedish Academy Dictionary (SAOB) was published in 1898 and the latest in 2009. A lot has happened during this time within lexicographic theory as well as in general linguistics, and to SAOB editors today the view of language and linguistics is to a large extent unlike the one the editors had in the late nineteenth century. Comparative linguistic research dominated in the nineteenth century, and the Neogrammarian impact on SAOB is obvious. Since the beginning of the SAOB project the form and structure have been essentially fixed in terms of the layout of articles, the definition language etc. In this study I investigate whether it is possible to trace a change of overarching linguistic theories in the dictionary text. The study is based on a comparison of current and older manuals and set of rules and instructions that are available to the editors.

1. Inledning

Frågan som jag ställer mig i föreliggande studie är om förändringar som har att göra med övergripande språkvetenskapliga teorier och synsätt kan spåras i Svenska Akademiens ordbok, SAOB.

SAOB är tydligt präglad av junggrammatiska tankar och ideal. Riktlinjerna drogs upp i slutet av 1800-talet med de samtida tyska och engelska motsvarigheterna som förebild. Ordbokens historiska perspektiv är väl förankrat i tidens anda: nyckeln till förståelsen för dagens språk var studier av gårdagens. Vidare står betydelseutvecklingen i centrum. Man hade nu börjat se språklig utveckling som något positivt. SAOB:s presentationsordning av ordens betydelsemoment försöker följaktligen fånga sådan utveckling med utgångspunkt, i regel, i den etymologiskt äldsta betydelsen och inte sällan med upplysning om hur en betydelse utvecklats ur en annan.¹ Ordboken är också i mycket sitt material. Ytterst stor vikt läggs vid att samla in så mycket material som möjligt, och alla detaljer är lika viktiga. Tillsammans ska alla de olika formerna, stavningarna, hänvis-

¹ För en ingående redogörelse av SAOB:s principer för momentordning se Eaker (2006).

ningarna till ordens ursprung samt de belysande språkproven i princip tala för sig själva (detta således i kontrast till att låta resultatet av en undersökning av materialet få ta mest plats). Något förenklat: genom att lägga fram allt material som går att få tag i får läsaren den mest kompletta bilden av ordets natur.

Jag letar i min studie efter något som krockar med det här betraktelse- och förhållningssättet.

2. Metod och material

Utgångspunkten är de handböcker och regelsamlingar och dyl. som står till buds för personalen på SAOB-redaktionen (presenterade i tabell 1). Dessa har jag läst (kronologiskt) och sökt efter ändringar i anvisningar som explicit eller implicit vittnar om förändringar som ligger på ett överordnat, principiellt plan. Jag söker efter något som tyder på att inte bara språket i sig förändrats, eller att en äldre regel är klumpig eller oekonomisk – utan något som rör synen på hur man ska beskriva eller tolka språket som sådant. Härefter har jag testat resultatet på ordbokstexten, dvs. sökt i artiklarna utifrån regeländringar. Principen här är egentligen att jag vill undersöka om det går att ta sig vidare härifrån, och ungefär hur man skulle kunna gå till väga. Studien ska alltså ses som en förstudie eller en pilotundersökning för en eventuell framtida, större undersökning.

Tabell 1. Material (i kronologisk ordning)

Handböcker, handledningar och anvisningssamlingar:

Handbok för redigeringen af SAOB (Kock 1904)
 Kodex Anders, anvisningar i form av lappregister (Sundqvist ca 1950-1990)
 Vägledning till SAOB (Ekbo o. Loman 1971)
 Handledning till SAOB (Lundbladh 1992)
 Handbok för redigeringen av SAOB (Jonsson 1993)
 Handbok för redigeringen av SAOB, 2 uppl. (Jonsson 1999)
 Pigge, databas med anvisningar (Svensson m. fl. 1993-)

Artiklar och fördjupningslitteratur:

Om betydelse, betydelseanalys, och betydelsebeskrivning (Eriksson 1975)
 Om historisk lexikografi typ SAOB (Jonsson 1983)
 Koloss på lerfötter (Eriksson 1993)

3. Resultat och analys

3.1 Hänvisning i sammansättningsramsor

Ett exempel på SAOB:s bakåtblickar och rikedom på detaljer finner man i de etymologiska parenteserna. Här leds ordet om möjligt till sin indoeuropeiska rot och eventuella långgivande motsvarigheter i andra språk räknas upp. Motsvarande eller nära besläktade varianter av ord i andra språk kan också anges efter ett ”jfr” (se figur 1). Den här typen av hänvisningar kan rimligtvis tolkas på två olika sätt. Antingen har det jämförda ordet sannolikt eller möjligen påverkat sin svenska motsvarighet (med avseende på form eller viss betydelse) eller förmedlat ordet till svenskan: ett ord är exempelvis påträffat tidigare i danskan, och det är rimligt att anta att detta har varit kanalen in till det svenska språket. Man kan även tänka sig att man har en generellare bild för ögonen, med tanken på ett ursprungligt ords utveckling eller förgrening i olika riktningar: ordet *x* förekommer i svenskan, detta ord kan hänföras etymologiskt till ett visst annat ord, eller en viss rot, som också gett upphov till ordet *y* i danskan.

Figur 1. Etymologi i sammansättningsramsor

BOK-FÖRA.

- [jfr d. *bogføre*]
anteckna (i bok); i sht i fråga om räkenskaper;
äfv. mer l. mindre bildl.

DANS-MUSIK. ⁻⁰²

- [jfr d. *dansemusik*, t. *tanzmusik*, eng. *dancemusic*, *dancing-music*]
1) musik att dansa efter.

I SAOB:s redigeringsanvisningar hittar man ändringar eller förtydligande som berör just sådana hänvisningar i artiklarnas sammansättningsramsor. I den första handboken (Kock 1904), som i princip har karaktären av en exempelsamling och ofta saknar resonemang, kommenteras inte hänvisningsmodellen med ”jfr” på annat sätt än att exempel ges på i fornsvenskan förekommande ord, inhemskt eller lånat, enkelt eller sammansatt, där hänvisning med ”jfr” påbjuds. I den senare (och ersättande) anvisningssamlingen, *Kodex Anders*, påträffas däremot följande regel: ”utländska motsvarigheter medtas i etymologierna i *s(amman)s(ättnin)gsramsor* endast om de äro av speciellt intresse, dvs. om man kan anta, att det svenska ordet bildats efter mönster av *(el)l(er)* i sin användning påverkats av den utländska motsvarigheten.” (Sundqvist ca 1950-1970: etymo-

logi 5). Av formuleringen kan man misstänka att utländska motsvarigheter medtagits i ordboken i högre grad än motiverat. Regeln gäller fortfarande med tillägget att det hänvisade ordet också måste vara tidigare belagt än det svenska. (Svensson m. fl. 1993-: 209, senast ändrad 2010).

Alltså, enligt de tidigaste reglerna finns möjligheten (eller åtminstone inget i skrift stadgat hinder emot) att i en sammansättningsramsa hänvisa till utländsk motsvarighet med ett ”jfr”, utan särskild tanke på att det jämförda ordet direkt har påverkat det svenska. Detta faktum kan tolkas som ett utslag av en junggrammatisk tanke: ju mer desto bättre. Mer material, fler exempel ger ökad förståelse. Sådana hänvisningar idag blir besvärliga eftersom man inte när man läser sammansättningens etymologi, kan avgöra om den utländska motsvarigheten har påverkat det svenska ordet eller inte, och för att de – om det inte är fråga om påverkan – beskriver utvecklingen av ett ord i ett annat språk (vilket inte bör vara uppgiften för en svensk ordbok). Ett annat problem idag är förstås att hänvisningarna kräver utrymme. Perioden då regeln antecknades i *Kodex Anders* är emellertid inte en tid då man i första hand tänkte på att strama åt materialet.

För att testa om regeln har betytt något för ordbokstexten har jag jämfört några sammansättningsramsor från olika perioder med varandra, och räknat hänvisningar med ”jfr” (se tabell 2). Förlederna har valts ut slumpvis från äldre band och sedan jämförts med ord ur ungefär samma sfär i senare band. Det går givetvis inte att på ett helt rättvist sätt jämföra ett ord med ett annat. Varje ord och varje enskild sammansättning har egna förutsättningar – men en jämförelse av det här slaget kan nog ändå säga något om sättet att skriva hänvisningar och sammansättningsramsor. Jämförelsen är gjord i den tryckta ordboken.

Tabell 2. Hänvisningar med ”jfr” i sammansättningsramsa

Ramsa	Tryckår	Antal hänvisn.	Ssgr totalt	%
BERG ssgr D, bergs-	1904	31	226 (första)	13,7
TRYCK ssgr A, TRYCKA ssgr A	2005	2	226	0,9
DANS ssgr A.	1907	39	128	30,5
SÅNG ssgr A	2001	3	128 (första)	2,3
DEL ssgr A	1909	14	51	27,5
SIDA ssgr A, sid-	1967	2	51 (första)	3,9
ENKEL ssgr A	1922	4	60	6,7
SVÅR ssgr A	1999	0	60 (första)	0

Hänvisning med ”jfr” förekommer i samtliga fall som jag studerat, oftare i de tidigare banden av SAOB. Jag har endast tittat på ett litet antal ramsor (8 st.),

och resultatet kan inte representera hela SAOB, men det visar att det finns skillnader. Resultatet menar jag går att tolka som en enskild punkt där den grundläggande synen på språket förändrats, vilket fått konsekvenser för den faktiska ordbokstexten.

3.2 Bruklighetsmarkörer

Under mitten och slutet av 1900-talet börjar de strukturalistiska tankegångarna (med rötterna i Saussure) diskuteras och etablera sig i Sverige. Nu ligger fokus på hur det språkliga systemet hänger ihop och hur enheterna, eller de enskilda byggstenarna i detta system, påverkar varandra. För strukturalisterna är uppmärksammandet och upprätthållandet av skillnaderna mellan det synkrona och diakrona språkstudiet ett välkänt kännetecken.

För SAOB:s del är distinktionen här emellan relevant eftersom uppgiften är att i samma verk både beskriva samtida, nusvenskt språk och äldre språk (egentligen flera äldre språkskeden). I SAOB:s handböcker påträffas även regeländringar som har att göra med ett av redaktörernas verktyg för att navigera mellan olika språkskeden, nämligen bruklighetsmarkörerna.

En SAOB-redaktör har en stor uppsättning bruklighetsuppgifter till sitt förfogande, och dessa preciseras och kommenteras i handböckerna. Uppgifterna kan modifieras på olika sätt, men gemensamt för de allra flesta av dem är att de kan kombineras med ordet *numera*: (*numera* mindre br.), (*numera* bl. tillf.), (*numera* bl. i fackspr.), (*numera* i sht i bygdemålsfärgat spr.) osv. Men hur ska detta *numera* tolkas? I Kocks handbok är innebörden entydig: ”numera mindre br(*ukligt*) (*dvs.*) förr vanligt, men nu jämförelsevis sällan före(*ommande*) uttr(*yck*) för begreppet i fråga (i det att andra uttr(*yck*) numera äro vanligare). Mindre br(*ukligt*) (*dvs.*) både förr o. nu jämförelsevis sällan före(*ommande*).” (Kock 1904: bruklighet § 25.) Mot bakgrund av SAOB:s kronologiska metod – och rent intuitivt – är innebörden klar: så här förhåller det sig nu (i kontrast till hur det var tidigare).

I de senare anvisningarna, Kodex Anders, är innebörden emellertid en annan: ”Den i ... (*Kocks handbok*) angivna skillnaden mellan numera mindre br. – mindre br. ... iakttages icke. I regel användes formuleringen med numera. Formuleringen utan numera användes bl(*ott*) i fall då man kan anta att ifrågakavande användning icke alls förekommit i äldre tid (då endast belägg från 1900-talet finnas och ordet är okänt i dialekterna)” (Sundqvist ca 1950-1970: bruklighet 1). Samma regel gäller idag, men gränsen för äldre tid har (i tillägg till 2 uppl. av Jonssons handbok) flyttats fram till ca 1960.

Den nya regeln innebär att möjligheten att ange bruklighetsgraden för äldre språkskeden inte längre finns. Detta i sin tur innebär att ord som idag är mindre

brukliga, men som förr antingen var fullt brukliga eller också då mindre brukliga, samsas under uppgiften (numera mindre br.). *Numera* ska således enligt den nu gällande regeln tolkas så: vid denna tid (då ordet skrivs). Hur brukligheten var under olika tidigare skeden uttalas inget om. Redaktörens perspektiv är här synkront nutida. Detta perspektiv medför att den lexikografiska beskrivningen i praktiken blir mer korrekt, eller egentligen innehåller färre felaktigt dragna slutsatser. Det är svårt eller omöjligt för oss idag att uttala oss om hur brukligheten var förr, såvida inte allt existerande språkmateriel från alla aktuella tidsskeden finns tillgängligt, alternativt tidigare lexikografiska bruklighetsuppgifter för alla dessa tider, vilket det i praktiken givetvis inte gör.

Problematiskt för SAOB-texten är att man som läsare inte kan uppfatta att bruklighetsangivelserna ändrat innebörd. En titt på artiklarna i figur 2 vittnar om de svårigheter som föreligger för SAOB-läsaren: bruklighetsuppgifterna är identiska, men ska i de två fallen tolkas olika. Jag menar att också regeländringen av bruklighetsuppgifterna kan tolkas som en förändring som ligger på principplanet.

Figur 2. *Bruklighetsuppgiften (numera mindre br.)*

BERÄTTELSE. (tryckår: 1904)

- **3)** ... *a)* (numera mindre br.) abstr.: handling(en) att berätta, berättande. ÅGREN *Gell.* 5 (1757). Utom viktigare taleämnen, kommer man också på berättelsen af historier och anecdoter. TÖRNEROS *Bref* 1: 358 (1833).

TENNIS-INSTRUKTRIS. (tryckår 2003)

- (numera mindre br.) kvinnlig tennisinstruktör. SDS 29/6 1946, s. 6. SAOL (1973).

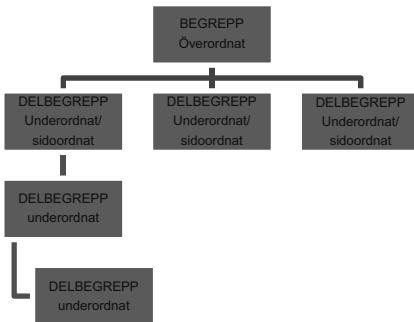
3.3 Den hierarkiska strukturen

I SAOB-redaktörernas handböcker och anvisningsmaterial påträffas också explicit resonemang om strukturalistiska betraktelsesätt och metoder. I den första upplagan av Hans Jonssons *Handbok* (1993) introduceras ett kortare avsnitt i kapitlet om betydelsebeskrivning där begrepp som struktur, lexem och opposition inom den postsaussureska strukturella semantiken diskuteras. Avsnittet bygger på en artikel av Jonsson (1982) som samtliga redaktörer på SAOB-redaktionen förväntas ha läst. Tidigare SAOB-redaktören Ulrik Eriksson har skrivit två artiklar med likartat tema, vilka räknas som baslitteratur för SAOB-redaktörer. I de här artiklarna diskuteras semantisk analys och betydelsebeskrivning ur ett strukturalistiskt perspektiv, med schematiska modeller för hur det

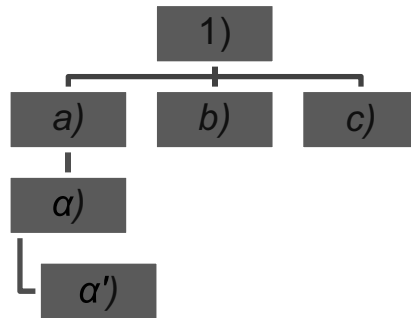
språkliga systemet är uppbyggt. I Erikssons texter förs en kritisk principdiskussion om det analytiska arbetet, medan Jonsson diskuterar de specifika förhållandena för ordböcker som SAOB.

Anvisningarna i handboken och den teoretiska diskussionen i artiklarna utgör alltså (en del av) en kunskaplig bas eller en språkteoretisk infallsvinkel som en redaktör på SAOB har idag (och har haft sedan texterna skrevs), och som skiljer sig mot den som en medarbetare på redaktionen vid arbetets början eller inledande skeden hade. Gemensamt för de nämnda texterna är bl. a. den centrala strukturalistiska tanken om semantisk hierarki: ett överordnat begrepp, i vid mening, delar upp olika delbegrepp under sig, vilka i sin tur kan vara under- eller sidoordnade varandra (se figur 3 a). Jag har gjort en smärre undersökning av detta fenomen och resultatet utgör studiens avslutande del. För SAOB:s rent grafiska struktur är också uppbyggd hierarkiskt, med huvudmoment, undermoment och undermoment till undermoment osv. och med strukturalistisk teori för ögonen kan ordbokens struktur utnyttjas väl vid utformningen av artiklarna (se figur 3 b).

Figur 3 a. Semantisk hierarki

Figur 3 b. Grafisk hierarki i SAOB

Jag ställer mig frågan om det går att undersöka i ordbokstexten om SAOB:s grafiska struktur vid olika tidpunkter används olika. Min utgångspunkt är redaktörens val inför dispositionen av en ordboksartikel (med relativt komplext betydelseomfång och rikt material). Hur ska det presenteras? Ska en framträdande betydelse få bilda ett undermoment till en annan betydelse, eller själv få utgöra ett huvudmoment? Valet är slutligen godtyckligt.

För att undersöka strukturen i SAOB har jag i ordbokens nätversion sökt på frekvensen av γ' . Dvs. ord med den grafiska strukturen huvudmoment (siffra) – undermoment (kursiv) – undermoment till undermoment (grekisk kursiv) – undermoment till undermoment till undermoment (grekisk kursiv prim-

tecken). γ innebär också att momentet befinner sig en bit in i strukturen (föregånget av α , β). Hur många gånger används den här relativt fulla strukturen? Jag har jämfört två intervaller av ordbokstext, motsvarande vardera 20 år. Den första perioden sträcker sig ifrån 1967 till 1986, från ordet *segmentär* till *stassig*. Detta är en period då Hans Jonsson och/eller Ulrik Eriksson arbetade på redaktionen, och då strukturalistiska teorier diskuterades ganska flitigt i Sverige. Den andra perioden sträcker sig ifrån 1937 till 1956, från ordet *knävel* till *rem*, dvs. ett tidigare skede och utan nämnda artikelförfattare. Resultatet presenteras i tabell 3.B

Tabell 3. Utvidgad grafisk struktur i SAOB

ord	år	antal γ'	ökning (%)
KNÄVEL – REM	(1937 – 1956)	101	
SEGMENTÄR – STASSIG	(1967 – 1986)	193	

91

Det visar sig att möjligheten att disponera ordboksartikeln i en utvidgad hierarkisk struktur, (från huvudmoment ner till undermoment till undermoment till undermoment) har utnyttjats betydligt oftare under den senare perioden, då också de artiklar som refererats till ovan skrevs. Vi ser en ökning med över 90 %. Detta kan ha flera orsaker. Först och främst, de enskilda orden uppför sig olika, och det är som sades ovan, inte helt problemfritt att jämföra olika ord med varandra. Det är också så att SAOB:s material under de här aktuella åren har ökat kontinuerligt, vilket kan ha påverkat resultatet. Ett rikare material kan ge upphov till fler undermoment och en rikare struktur. Jag har bara tagit hänsyn till kvantiteten här, för att dra slutsatser måste materialet givetvis även studeras kvalitativt, för att se hur strukturen används. Men frånsatt detta, är det intressant att den mer komplexa grafiska strukturen är mer frekvent under den senare intervallen, och det kan nog säga något om synen på ords betydelser.

4. Sammanfattning

Jag har tittat på tendenser till motsättningar i SAOB mellan olika föreställningar om vad språket är och hur det ska beskrivas. Först ur ett mikroperspektiv: det finns detaljer i ordbokens etymologiparenteser och bruklighetsangivelser som går att tolka som en krock med äldre synsätt, och tecken på nya. Med tanke på att ordboksartiklarna ska samsas i samma verk, är det nog också på detaljplanet som förändringarna tydligast kan uppmärksammas; inga revolutionerande

ändringar är att vänta. Ur ett makroperspektiv tittade jag sedan på hur ordbokens grafiska struktur använts. Under den senare av de två 20-årsperioder jag undersökte förekommer den utvidgade uppställningen betydligt oftare. Under samma period tillkommer anvisningar för ordboksartiklarnas utformande, där redaktörerna uppmanas att ta hänsyn till och analysera ordens semantiska hierarkiska struktur.

KÄLLOR OCH LITTERATUR:

- Eaker, Birgit, 2006: Historisk lexikografi i praktiken. Om momentordningen i SAOB. I: *LexicoNordica* 13. Oslo.
- Ekbo, Sven, Loman, Bengt, 1971: *Vägledning till Svenska Akademiens ordbok*. I: *Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård*, 32. Läromedelsförlagen, Stockholm.
- Eriksson, Ulrik, 1993: *Koloss på lerfötter*. I: *Ord och lexikon*. Festskrift till Hans Jonsson. Stockholm: Norstedts.
- Eriksson, Ulrik, 1975: *Om betydelse, betydelseanalys och betydelsebeskrivning*. I: *Kring en ordbok*. Festskrift till Sven Ekbo. Stockholm: Norstedts.
- Jonsson, Hans, 1993: *Handbok för redigeringen av Svenska Akademiens ordbok*. SAOBs.
- Jonsson, Hans, 1999: *Handbok för redigeringen av Svenska Akademiens ordbok*. 2 uppl. SAOBs.
- Jonsson, Hans, 1983: *Om historisk lexikografi typ SAOB*. I: *Nysvenska studier* 63. Stockholm.
- Kock, Ernst Albin, 1904: *Handbok för redigeringen af SAOB*. SAOBs.
- Lundbladh, Carl-Erik, 1992: *Handledning till Svenska Akademiens ordbok*. Stockholm: Norstedts.
- Svensson, Lars m. fl., 1993-: *Pigge, databas med redigeringsanvisningar för SAOB*. SAOBs.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket*, utg. av Svenska Akademien, 1893 ff. Lund. OSA = Svenska Akademiens ordbok i databasform. 1997 ff. <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>.
- SAOBs = *Samlingar till Ordbok över svenska språket*. Lund.
- Sundquist, Anders m. fl., ca 1950-1990: "Kodex Anders", redigeringsanvisningar för SAOB. SAOBs.

Pär Nilsson

Svenska Akademiens ordboksredaktion
 par.nilsson@svenskaakademien.se